Komika svakodnevice kao dio povijesti svakodnevice - neke konstante u mediteranskom humoru od Homera do danas

Tvrtković, Tamara

Source / Izvornik: **Povijesni prilozi, 2002, 22, 6 - 16**

Journal article, Published version
Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:011921

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-28**

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI
UNIVERSITY OF ZAGREB
CENTER FOR CROATIAN STUDIES

Repository / Repozitorij:

Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

UDK 398.23 (091); 82-36(091)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 29. 4. 2002.

Komika svakodnevice kao dio povijesti svakodnevice - neke konstante u mediteranskom humoru od Homera do danas

Tamara Tvrtković
Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Helenistička zbirka dosjetki i viceva, poznata pod imenom "Filogel", poslužila je kao predložak za izvođenje klasifikacije zato što su vicevi zapisani u njoj jedini izvor za istraživanje postanka i razvoja autentičnih "svakodnevnih" viceva u antičkom razdoblju. Analizom primjera dolazi se do zaključka da se, s jedne strane, i vic može promatrati kao povijesni izvor, a s druge strane da postoje neke konstante karakterističke za komično od Homerova doba do helenizma, a djelomično i do današnjih dana (naravno, ako se uzme u obzir mediteransko okruženje).

Daleko iza nas ostalo je razdoblje u kojem su povijesnu znanost sačinjavali samo takozvani veliki povijesni događaji; danas povijesna znanost naglasak stavlja na male, svakodnevne događaje, odnosno u središtu zbivanja nalaze se "mikrokozmosi", a ne "makrokozmosi". U suvremenoj historiografiji također postoje trendovi koji izjednačuju odnos prema zbilji u historiografskim i literarnim tekstovima. Najprije su na taj način bili sagledavani žanrovi uvjetno rečeno najbliži stvarnosti, kao na primjer realistički roman, da bi se u postmodernističkoj vizuri svi literarni tekstovi mogli čitati na taj način. Uzimajući u obzir ovu činjenicu, pokušat ću dokazati da se i vic, tretiran unutar suvremene teorije književnosti kao jednostavan oblik, može promatrati na taj način, te da se iz samog vica mogu iščitati različiti elementi svakodnevice, a ponajviše, dakako, "komike svakodnevice".[1] Jednako tako, pokušat ću dokazati da su ti elementi konstantni, odnosno da postoje zajedničke karakteristike humora antičkog i našeg suvremenog razdoblja. Kao građa za dokazivanje spomenutih teza poslužit će jedina sačuvana antička zbirka viceva koja je nastala u helenističkom razdoblju u 4. st., no u sebi sadržava mnogo različitih slojeva pogodnih za proučavanje razvoja kulturno-civilizacijskih odrednica. Zbirka od dvjesto šezdeset i tri vica na starogrčkom jeziku čuva se pod nazivom "Filogel", odnosno u prijevodu "Ljubitelj smijeha", a tradicionalno se pripisuje dvama autorima: Hijeroklu i Filagriju, za koje se smatra da su proširili zbirku koja je nastala na prijelazu iz stare u novu eru.[2] Tu je zbirku sastavio, najvjerojatnije, mimograf Filistion, a anegdote su tada bile zapisane u jampskim trimetrima. No, jednako kao i dataciju, i autorstvo je nemoguće točno utvrditi. Hijerokla većina komentatora izjednačuje s filozofom iz Aleksandrije

[1] André Jolles, u skladu s morfološkom koncepcijom, smješta vic unutar jednostavnih oblika koji se, po njegovu mišljenju, "u jeziku zbivaju sami i iz njega se sami izrađuju". André JOLLES, *Jednostavni oblici*, Zagreb, 1978. [1930.], 13. Ostali su jednostavni oblici koje navodi Jolles: legenda, saga, mit, zagonetka, izreka, bajka, kazus i memorabile.

[2] Naslov originala glasi: Philogélōs ek tôn Hierokléus kaí Philagríu grammatikôn.

iz 5. st. koji je bio neoplatonovac, a o Filagriju se zna samo da je bio gramatičar, vjerojatno iz istog razdoblja.[3]

S obzirom na to da većina čitatelja, pa i onih sasvim solidno obrazovanih, doživljava antičku, a pogotovo grčku civilizaciju vrlo ozbiljnom i neduhovitom (ako se izuzme grčka komedija), najprije je potrebno razbiti tu uvriježenu sliku i dokazati da su stari Grci bili ne samo duhoviti već i zlobni, a zrnce zlobe je i danas vrlo često sastavni dio viceva. Stereotipna predodžba o Grku koji se obrazuje na Homeru, katarzu proživljava gledajući tragedije u kazalištu, a životne nazore oblikuje čitajući filozofe i slijedeći njihova često moralna uputstva, počinje se stvarati, dakako, još u gimnaziji prilikom proučavanja grčke književnosti, povijesti i filozofije, a nerijetko se na isti način nadograđuje i kasnije. Kao neku vrstu isprike za takav stav (ako je ona uopće potrebna) treba svakako napomenuti da već i u samoj antici teorije komičnog i smiješnog vrlo često nisu u korelaciji s antičkim djelima u kojima pronalazimo elemente komike, a i moderna teorijska razmatranja o komičnom nerijetko slijede tu tradiciju. Naravno da bi za proučavanje komike bilo idealno analizirati usmeno stvaralaštvo, odnosno viceve iz antičkog razdoblja, no budući da je posve očito da je do takvih izvora nemoguće doći, prisiljeni smo poslužiti se književnim izvorima kao potvrdama za komiku. I pri tom treba imati na umu da je povijest već i sama napravila selekciju tih djela.

Osvrnimo se najprije ukratko na neke antičke teorije komičnog i smiješnog. Na začetke teorije komičnog nailazi se već u 6. st. pr. Kr. kod predsokratovskih filozofa. Njihova stajališta ocrtavaju društveni moral tog vremena koji podrazumijeva poštovanje prijateljstva, umjerenost u bijesu i ljutnji, a smijeh uzima kao sredstvo neophodno za opuštanje, odnosno osuđuje smijeh uperen protiv nesretnika. Kritizirajući invektivu i prostački govor koji se pojavljuju u aristofanovskom tipu stare komedije, Aristotel se javlja kao začetnik postavljanja osnovnog problema koji se javlja u teorijama komičnog od antike do danas - zahtjeva za bezbolnošću ismijavanja. I on, kao i njegov učitelj Platon, slažu se u stavu da smiješno postoji jedino pod uvjetom da stav onoga koji ismijava ne sadržava svjesnu želju za nanošenjem štete objektu ismijavanja, a isto tako postavlja i drugi zahtjev pred one koji se bave komikom: komika nije neobuzdana šala nego moderiranje smijeha.[4] Taj će zahtjev, kao simbol nove estetike komičnog, biti ponavljan od Cicerona nadalje.

Kod Rimljana se pojavljuju dva teoretičara komičnog, čiji su stavovi uvelike utjecali na kasnije teorije: Marko Tulije Ciceron i Marko Fabije Kvintilijan.[5] Obojica problematiku smiješnoga prenose s polja filozofije u domenu retorike i smijeh spominju kao jedno od efikasnih oružja govornika. Njihove su teorije, baš zbog toga što polaze s retoričkog stajališta, donekle u sebi kontradiktorne. Naime, s jedne strane, kao uvjet uspješnosti šala postavlja se njihova nepripremljenost i spontanost, a s druge strane, antička govornička vještina zasniva se gotovo isključivo na strogim pravilima koja govornik mora slijediti i kojih se mora držati da bi postigao uspjeh. Također, ove su teorije jednostrane (više Kvintilijanova nego Ciceronova) baš zbog toga što sagledavaju fenomen smijeha samo sa stajališta retorske komunikacije, dakle

[3] O spomenutim autorima usp. *Der Kleine Pauly, Lexikon der Antike*. München, 1979., *ss.vv.*

[4] Općenito o povijesti estetike komičnog u antici usp. Armando PLEBE, *La teoria del comico. Da Aristotele a Plutarco*, Torino, 1952. Na žalost, radovi koji bi nam bili od velike pomoći pri rekonstrukciji antičke teorije komičnog izgubljeni su: druga knjiga Aristotelove "Poetike" i Teofrastovi radovi koji se odnose na smiješno i komediju. Aristotelova se teorija može djelomično rekonstruirati iz malobrojnih sačuvanih fragmenata (usp. Fr. ed. Rose 621, 22, 24, 28, 30), "Poetike" (usp. Ar. *Po.* 1448-9) i djela *Tractatus Coislinianus*. U tom djelu neki autori (usp. Richard JANKO, *Aristotle on Comedy*, London, 1984.). traže i izravan Aristotelov trag, a u njemu se nesumnjivo mogu vidjeti podudarnosti s onim što je poznato o tragediji iz "Poetike" (i komedija je u "Traktatu", kao i tragedija u "Poetici", podijeljena na iste kvalitativne i kvantitativne dijelove, a u definiciji slijedi definiciju tragedije).

[5] Najveći broj podataka relevantnih za proučavanje estetike komičnog kod Rimljana može se pronaći u Ciceronovu djelu *De oratore* (II, 216-289), ali i u radovima *Orator* (87-90) i *De officiis* (I, 103-104). Kvintilijan u šestoj knjizi svojeg djela *Institutio oratoria* spominje smijeh kao jedno od najvažnijih govorničkih oružja. Usp. Mary A. GRANT, *The Ancient Rhetorical Theories of the Laughable*, Madison, 1924.; *Le Rire des anciens*, Paris, 1998.; E. de SAINT-DENIS, *Essais sur le rire et le sourire des Latins*, Paris, 1965.

jedino kao sredstvo kojim se govornik može poslužiti da bi svojim govorom izazvao neku reakciju kod slušatelja.

Iz ove kratke naznake osnovnih problema koji se pojavljuju u antičkim teorijama komičnog vidljivo je da se ozbiljnija razmatranja o komičnom javljaju uglavnom kod filozofa i retoričara i da je osnovno pitanje kojim se oni bave koliko je smiješno efikasno u prenošenju ozbiljne spoznaje svijeta. Dakle, oni ne promatraju komično i smiješno kao nezavisne kategorije, već uvijek u službi nekog drugog, "ozbiljnijeg" cilja. Ipak, komično se u antici pojavljuje u najmanje četiri vida: prvo, vrlo se rano komično upotrebljava kao bitan element spoznaje svijeta (kao, na primjer, kod Aristofana, u staroj atičkoj komediji), u drugoj dimenziji komično služi za relaksaciju od "ozbiljnih", nesmiješnih životnih napora (primjere smo za to vidjeli kod filozofa), u trećem slučaju komično prelazi u ironiju i sarkazam (kao, na primjer, u Arhilohovoj lirici ili Juvenalovoj satiri),[6] a četvrti je aspekt onaj u kojem komično pojačava efikasnost komunikacije (kao što je to slučaj u govorništvu).

Svi se ovi vidovi komičnog isprepleću u vicu, najautentičnijem izvoru "komike svakodnevice". Vic je kratka jezična tvorevina koja služi izazivanju komičnog dojma, sažeto zacrtavajući neke situacije, događaje ili karaktere i otkrivajući u jezičnom izrazu samom, ili u osobinama izraženog, suprotnosti i protuslovlja koja izazivaju smijeh.[7] Struktura vica, na morfološkoj razini, relativno je čvrsta (sastoji se od tri dijela - čvrste uvodne formule, usporavanja i poente), a sam vic sadržava u sebi niz formulaičnih izraza i zadanih uzoraka s pomoću kojih se lakše pamti i shvaća. Neki su od bitnih zahtjeva koji se postavljaju pred vic: kratkoća, sažetost, efekt začudnosti i poenta.[8] Pri pokušaju definiranja fenomena vrlo usko vezana uz vic, fenomena "komike svakodnevice" potrebno je najprije definirati pojmove "komično" i "smiješno": smiješno je "sve ono što izaziva smijeh i pojavljuje se u konkretnim životnim situacijama", a komično je "ostvarenje smiješnog u dimenziji umjetničkog doživljaja".[9] Kao preduvjet smiješna događaja (u stvarnom životu, dakako) uzima se narušavanje nekog poretka. To narušavanje ne mora biti neočekivano (jer se može svaki dan ponovno smijati ponavljanju jedne te iste pojave), ali mora biti suprotstavljeno skladu koji je priznat kao sklad. Naravno, treba ovdje primijetiti da ne izaziva svako narušavanje sklada smijeh, pa to koje će narušavanje u realnosti biti smiješno, ovisi o nizu kontekstualnih promjenjivih okolnosti. Ako narušeni poredak predstavlja dio svakodnevna života i ako izaziva smijeh, onda se može govoriti o smiješnom svakodnevice (pri tom se još uvijek kreće u okvirima realnih životnih situacija): svakodnevno se prepoznaje po tome što je poredak (u svojem nenarušenom, skladnom obliku) poznat većini članova zajednice, a njegovo poznavanje proizlazi iz višestruko ponavljana iskustva članova te zajednice (dakle, pripada nečemu što im se događa "svaki dan"). Kad takvi događaji prijeđu u literarnu formu (ili bar poluliterarnu formu) i u komunikacijski akt između pošiljaoca i primaoca poruke, govori se, analogno poimanju pojmova "komično" i "smiješno", o komici svakodnevice. Osim toga što posjeduje čvrstu strukturu, vic se ostvaruje i u dijaloškoj formi, odnosno njegov uspjeh ovisi o stupnju postignute komunikacije. S jedne strane, naime, on zahtijeva pripovjedača i najmanje jednog slušatelja, a najčešće uvlači u radnju i još neko treće lice koje je predmet ismijavanja ili poruge (naravno, predmet ismijavanja ili poruge može biti i sam pripovjedač ili slušatelj). I pripovjedač i slušaoci moraju imati isti stav o tome protiv koga se poduzima "agresija", jer bez tog uvjeta vic postaje neinteresantan. Komunikacijski akt u opisanom slučaju ima (najmanje) tri člana (od kojih dva mogu

[6] Arhiloh je grčki liričar iz 7. st. pr. Kr., a Decim Junije Juvenal rimski satiričar iz 1. st.

[7] Milivoj SOLAR, *Teorija književnosti*, Zagreb, [8]1983., 170.

[8] Milivoj SOLAR, "Vic kao književna vrsta", *Ideja i priča*, Zagreb, 1980., 229.-239.

[9] M. SOLAR, *Teorija književnosti*, 199. Ova je preuzeta definicija tradicionalna i time, možda, i zastarjela. O toj problematici pisao je Jauss (usp. Hans Robert JAUSS, "Zum Problem der Grenzziehung zwischen dem Lächerlichen und dem Komischen", *Das Komische*, Hrsg. W. Preisendanz, /Poetik und Hermeneutik 7/, München, 1976., 361-372.), navodeći spomenuto razgraničenje i citirajući E. Souriaua, "Le risible et le comique", *Journal de psychologie normale et pathologique* 41 (1948.), 148.

biti istovjetna). Komunikacija se može proširiti i na veći broj članova, ako se vic zapiše. Naime, tada on počinje funkcionirati ne samo u sinkroniji nego se može pripovijedati, pa i proučavati i istraživati, i u dijakroniji, te se u tom slučaju u komunikaciju uvode svi potencijalni budući pripovjedači tih zapisanih viceva (jer vic vrlo lako prelazi ponovno iz pisane u usmenu formu), njihovi slušatelji, i svi ostali vicevi s kojima taj vic intertekstualno stupa u neki odnos. Osim toga, kad se vic zapiše, on je ujedno i pošiljalac poruke i poruka sama, što uzrokuje dodatnu složenost komunikacijskog akta.[10]

U većini viceva iz spomenute helenističke zbirke "Filogel" moguće je pronaći spomenute karakteristike ove književne vrste, dakle one karakteristike koje su poznate iz suvremenih teorija književnosti. Struktura im je najčešće trodijelna, kratki su i imaju poentu koja se postiže nekim vidom začudnosti. To i nije neočekivano. Zanimljivije je, ipak, proučavati vicеve iščitavajući iz njih detalje koji su tvorili antičku svakodnevicu (ne isključivo komiku ili smiješno svakodnevice), odnosno analizirati viceve kao neku vrstu povijesne građe i izvora. Sljedećih nekoliko primjera pokazuje na koji način i vic može poslužiti kao povijesni izvor, odnosno kao građa za proučavanje nekih elemenata svakodnevnog života.

Pametnjaković je kupio hlače. Budući da su mu bile tijesne, da bi ih lakše navukao, izdepilirao se.[11]

Ovaj vic iznosi dvije činjenice vezane uz kulturu odijevanja i svakodnevnu njegu tijela. Prvo, saznaje se da su u doba nastanka vica muškarci već nosili hlače, a zatim da je depilacija tijela, čak i kod muškaraca, bila uobičajen kozmetički zahvat. Iz drugih književnih izvora poznato je da su hlače sve do 2. st. bile znak potpunog barbarstva, a da su u modu ušle tek u 4. odnosno 5. stoljeću s povećanim utjecajem vojskovođa i careva barbarskog podrijetla.[12] O depilaciji, doduše, ženskoj, pisao je i Ovidije u svojem djelu "Umijeće ljubavi" dajući djevojkama savjete o ljepoti i njegovanu izgledu.[13]

I sljedeći vic donosi informacije vezane uz kulturu svakodnevnog života i svakodnevnih životnih potreba:

Kad su škrca pitali zašto ne jede ništa drugo osim maslina, rekao je: "Zato što koristim kožicu kao začin, košticu kao ogrjev; a dok je jedem, obrišem se spužvom od glave do pete i ne trebam se kupati."[14]

Osim toga što svjedoči o višestrukoj uporabi maslina, odnosno maslinova ulja u antici, ovaj vic također govori i o skupoći maslinova ulja i potrebi da se plod masline iskoristi u potpunosti (ovdje je, dakako, ta činjenica dovedena do apsurda zbog pojačavanja komičnog dojma).

Iz vica se mogu iščitati i prometna pravila, odnosno pravila regulacije prometa u pojedinim gradovima:

Centurion Sidonjanin je vidio orača kako vozi kola preko trga, pa je zapovjedio da ga izbičuju. A orač reče: "Rimljanin sam i po zakonu me ne smijete bičevati." Na to centurion naredi da izbičuju volove.[15]

Uz egzaktno navođenje prometnog pravila koje je vrijedilo u feničkom gradu Sidonu (kolima se zabranjeno voziti po strogom gradskom središtu), ovaj vic naznačuje jedno od prava rimskog građanina. I neki konkretni pravni izrazi pronašli su svoje mjesto u vicevima:

[10] Pragmatički gledano, vic zapravo nikad nije pošiljalac, ali kao anonimna poruka on funkcionira kao nadomjestak za pošiljaoca. Za strukturalistička razmatranja o komunikacijskom aktu usp. Roman JAKOBSON, "Linguistique et poétique", *Essais de linguistique générale*, Les Editions de Minuit, Paris, 1963., 213 i d.

[11] *Facet.* 64.

[12] Usp. Suet., *Caes.*, 80.2; Juv. 2.169.

[13] Usp. Ov., *A.A.*, 3.194.

[14] *Facet.* 105.

[15] *Facet.* 138.

Trgovac je pametnjakoviću javio da je njegovo zemljište preplavila rijeka. A on je povikavši odgovorio riječima: "To je primjena sile."[16]

Pametnjakovićev odgovor stvarna je pravna formulacija kojom se mogao pokrenuti sudski proces za nadoknadu štete, dakako, od strane pravnih osoba, odnosno živih bića.

I stvarni povijesni događaji ponekad bivaju pretvoreni u vic:

Pametnjaković je uzeo u Korintu slike starih majstora i, ukrcavši ih na lađu, rekao je mornarima: "Ako ih uništite, tražit ću od vas nove."[17]

Očito je da je vic nastao kao reakcija na stvarni događaj iz 2. st. pr. Kr., kad je Grčka izgubila nezavisnost: naime 146. pr. Kr. Lucije Mumije porušio je Korint, stanovnici Korinta prodani su u roblje, a Grčka je tim činom priključena Rimu.

Ovo su samo neki od primjera iz kojih je vidljivo da i jednostavan i kratak oblik poput vica lako može postati nadopuna povijesnoj građi i proučavanju svakodnevnog života u antičko doba, a ponekad čak i jedinstven izvor. Uz elemente svakodnevnog života u vicevima daleko su zastupljeniji elementi koji predstavljaju komiku svakodnevice. S obzirom na činjenicu da postoje vicevi koji su i danas smiješni, odnosno vicevi koji su i danas razumljivi bez dodatnog komentara, očito je da takvi vicevi u sebi nose neke konstante razumljive u mediteranskom podneblju bez obzira na razdoblje u kojem su nastali. To nas pak navodi na pitanje na koji su način vicevi mogli prevladati vremensku barijeru od petnaestak stoljeća (strukturalisti bi to nazvali kanalom kroz koji putuje poruka, odnosno u ovom slučaju vic)? Za "preživljavanje" viceva bili su očito potrebni posrednici: u prvom slučaju vicevi preko niza posrednika, mijenjajući kroz stoljeća pošiljaoce i primaoce, dolaze do suvremenog slušača/čitaoca, a u drugom slučaju, jedan posrednik - prevoditelj viceva - odjednom prevlada vremenski luk dug, u ovom slučaju, petnaest stoljeća.

Uzmemo li zbirku "Filogel" kao polazišnu točku na vremenskom pravcu, vidjet ćemo da se lako možemo kretati unatrag, slijedeći pri tome literarne žanrove u kojima se komično javlja, ali isto tako i prema naprijed, pronalazeći veze između helenističkih i suvremenih viceva.

Na začetke literarnog oblikovanja komičnog u antici nailazimo kod Homera: već u "homerskom svijetu" bogovi prave šale na račun drugih bogova. Jedno od glavnih obilježja stare atičke komedije jest izrugivanje *ad personam*. Poznata su Aristofanova ismijavanja vlastitih suvremenika, ali i neprikosnovenih autoriteta iz prošlosti. Postupno dolazi do nestanka tih podrugljivih, "osobnih" elemenata komedije, pa se u novoj komediji pojavljuju stalni likovi i zadane situacije, od kojih su neki bili izvrgnuti podsmijehu. Komika situacije od originalne i jedinstvene invektive, prilagođene određenom trenutku (a u takvu se obliku pojavljivala u staroj komediji), postala je zadana forma u novoj komediji, i nju su u tom obliku preuzeli i rimski komediografi.[18] Druga je književna vrsta koja uz komediju u sebi sadržava najviše elemenata komičnog (naravno, nepravedno bi bilo makar ne spomenuti i satiru, mim, pa čak i lirsko pjesništvo) epigram, i to skoptički, rugalački epigram.[19] Skoptički je epigram svoj najviši vrhunac dosegao kod rimskog pjesnika Marcijala iz 1. st. po Kr. Na Marcijala je u velikoj mjeri utjecao i njegov nešto stariji suvremenik - grčki epigramatičar Lukilije čiji se epigrami nalaze u zbirci *Anthologia Palatina*. Uzor Marcijalu bio je i poznati rimski pjesnik iz 1. st. pr.

[16] *Facet.* 46.

[17] *Facet.* 78.

[18] U povijesti atičke komedije danas se uobičajeno razlikuju tri razvojna perioda: stara, srednja i nova komedija. Najpoznatiji predstavnik stare komedije bio je Aristofan (pol. 5. st. pr. Kr.- oko 385. pr. Kr.). Nakon Aristofana stara komedija postupno prelazi u novu, čiji je glavni predstavnik Menandar. Menandar i nova atička komedija bili su uzorom rimskim komediografima - Plautu i Terenciju - a velikim su dijelom odredili i razvoj cjelokupne kasnije europske komedije.

[19] Naziv skoptički potječe od grčkog glagola skóptō - izrugivati se nekome.

Kr. - Gaj Valerije Katul, koji je, premda je prvenstveno bio pjesnik ljubavne poezije, nezaobilazan kad se govori o rimskom epigramu. Sagledavajući, dakle, vic najprije u dijakroniji nailazimo na iste motive i načine postizanja komike počevši od Homera, preko stare i nove atičke komedije, sve do rimskih i grčkih epigramatičara i satiričara, a ako usporedimo antički vic s današnjim vicevima, očito je da je formalna struktura i dan danas ista.

U sinkroniji gledano, postoje tri tipa komike: komika karaktera, komika situacije i komika riječi.[20]

a) Komika karaktera

Pametnjaković je želio naučiti svog magarca da ne jede, pa mu nije davao hranu. Kad je magarac umro od gladi, rekao je: "Veliku sam štetu pretrpio. Baš kad sam ga naučio da ne jede, tad je umro."[21]

U većini se viceva pojavljuje jedna osoba kao glavni lik koji ili sam ispada smiješan, ili nekog drugog čini smiješnim, odnosno izruguje mu se. Pod karakterom se podrazumijeva, osim tjelesnih i duhovnih karakteristika, i profesija, odnosno zavičajna pripadnost. Najveću skupinu (103 vica) u zbirci "Filogel" predstavljaju vicevi u kojima je glavni lik pametnjaković (skholastikós), riječ koja u originalu ima ne odviše snažno izraženo ali ipak pejorativno značenje. Škrtost, sklonost k varanju, hvalisavost, glupost, mrzovoljnost, neukost, kukavičluk, lijenost, zavist i pijanstvo - duhovne su karakteristike ismijane u vicevima. Od tjelesnih karakteristika u zbirci se pojavljuju prožderljivost, starost, oteklina od bruha i smrad iz usta kao neki od najčešćih tjelesnih nedostataka ili ograničenja izvrgnutih ruglu.

Čovjek kojem smrdi iz usta želio se ubiti, pa se pokrio preko glave i zijevnuo.[22]

U velikom su broju zastupljeni i vicevi na račun stanovnika pojedinih gradova (Abdere, Kuma i Sidona) koji imaju izražen šovinistički stav.[23] I određene se profesije često ismijavaju (liječnici, profesori i odvjetnici).

Abderanin je u šetnji vidio čovjeka s velikom oteklinom od bruha kako mokri i rekao: "Ovaj se neće izmokriti sve do večeri."[24]

Abderaninu je umro vrapčić. Kad je on nakon nekog vremena ugledao noja, reče: "Da je moj vrapčić ostao na životu, već bi bio toliki."[25]

Netko je došao liječniku pametnjakoviću i rekao: "Liječniče, kad se god prenem iz sna, pola sata mi se vrti i zatim najnormalnije ustanem." A liječnik će na to: "Probudi se pola sata kasnije."[26]

Za komiku karaktera bitno je i u odnosu prema kome je ona ostvarena (prema subjektu, prema objektu-primaocu, ili prema nekom trećem licu). Dakako, najveći broj viceva odnosi se na ismijavanje karaktera subjekta, a najmanji na ismijavanje nekog trećeg lica. Određen broj viceva ismijava subjekt, ali ujedno i objekt, odnosno primaoca poruke.

---

[20] Ova se podjela djelomično zasniva na klasifikaciji H. Bergsona koji komiku dijeli na komiku situacije, komiku riječi i komiku karaktera (usp. Henri BERGSON, *Smijeh. O značenju komičnoga*, Zagreb, 1987. [1961.]). Potpodjela unutar te klasifikacije temelji se na razmatranjima ruskog teoretičara V. Proppa i njegovoj podjeli podsmješljivog smijeha (tu vrstu smijeha Propp smatra najrasprostranjenijom) na nekoliko kategorija (usp. Vladimir PROPP [PROP], *Problemi komike i smeha*, Novi Sad, 1984. [1976.]).

[21] *Facet.* 9.

[22] *Facet.* 231.

[23] Abdera je grad smješten u sjeveroistočnoj Trakiji, Sidon je fenički grad, a Kume su eolski grad na obali Male Azije: stanovnici ovih gradova bili su u antici poznati po gluposti.

[24] *Facet.* 118.

[25] *Facet.* 125.

[26] *Facet.* 3.

b) Komika situacije

Pametnjaković se plivajući umalo udavio. Zakleo se da neće više ulaziti u vodu, dok najprije ne nauči dobro plivati.[27]

Velik broj viceva svoju komičnost postiže nekom komičnom situacijom, odnosno nekim otklonom od uobičajenog konteksta. Otklon od uobičajenih situacija obuhvaćao bi nekoliko potkategorija: otklon od ustaljenih društvenih normi, otklon od ustaljenog tijeka radnje i otklon od ustaljenog načina razmišljanja. Ponekad, da bi se neka od tih situacija posebno naglasila, primijenjen je neki od sljedećih postupaka: autoironija, glupa, očita laž ili totalni apsurd.[28]

Prijatelj je, dok je bio na putu, napisao pametnjakoviću da mu kupi knjige. A on je na to zaboravio, pa je, kad mu se prijatelj vratio i kad ga je sreo, rekao: "Ono pismo koje si poslao u vezi s knjigama nikad nisam primio."

Jedan od braće blizanaca je umro; pametnjaković je došao i upitao živog: "Jesi li umro ti ili tvoj brat?"[29]

c) Komika riječi

Komika riječi pretpostavlja narušavanje sklada u odnosu prema sredstvima uspostavljanja veze među sudionicima vica.[30] Otklon se može očitovati prema semiološkom kodu (tada se radi o metajezičnoj funkciji), prema poruci (tada se radi o poetskoj funkciji) i prema kanalu (tada se radi o fatičkoj funkciji). U odabranom korpusu, budući da se najveći broj viceva služi igrom riječi, komičnost se ostvaruje gotovo uvijek s pomoću poetske funkcije.

Ribaru Sidonjaninu netko je rekao: "Rak ti je u mreži." A on mu ljutito odgovori: "A tebi na plućima."[31]

Čovjek kojem smrdi iz usta obasipao je brojnim poljupcima svoju ženu i govorio: "O gospodarice moja, o Hero moja, o Afrodito moja." A ona se okrenula na drugu stranu i rekla: "O Zeuse (O kako smrdiš)!"[32]

d) Motivi

Motivi koji se pojavljuju u zbirci "Filogel" podijeljeni su u dvije kategorije: prva kategorija obuhvaća motive koji su nadvremenski, pa će se pojaviti i u ostalim literarnim žanrovima, a postoje i u današnjim vicevima, dok u drugu kategoriju pripadaju vicevi koji su karakteristični, ili samo za grčki civilizacijski krug, ili za antički svijet, ali se ne mogu nazvati svevremenskim, jer ne funkcioniraju u današnjem okruženju. I jedna i druga kategorija motiva zadire u domenu ljudskog života, podrazumijevajući pri tome neke konstante u ljudskom životu: rođenje, brak, zaposlenje, smrt itd. Kad su takvi događaji lišeni bilo kakvih specifičnosti, može se govoriti o komici svakodnevice koja u većini epoha i razdoblja funkcionira na isti ili sličan način.[33]

---

[27] *Facet.* 2.

[28] Glupa, očita laž način je postizanja smiješnog naveden kao kategorija kod Proppa pod nazivom alogija. Alogija je za Proppa izvrgavanje ruglu nedostatka pameti i jedan od čestih postupaka izazivanja smijeha koji nastaje u trenutku kad se skrivena glupost ili neznanje otkriju. Usp. V. PROPP, *Problemi komike*, 95.

[29] Prvi je vic primjer za glupu, očitu laž (*Facet.* 17), a drugi primjer apsurdnog vica (*Facet.* 29).

[30] Već je Aristotel uveo razliku izmedu "smiješnog u riječima" i "smiješnog u stvarima". Usp. *Tractatus Coislinianus*, V.

[31] *Facet.* 133.

[32] Ipak, određen broj viceva u kojima je poenta izrečena komikom riječi, neprevodiv je i nerazumljiv bez dodatnih komentara: *Facet.* 232. Naime, grčki originalni izraz *o zeû*, s pomoću kojeg je ostvarena komika riječi, ima dvostruko značenje: a) O Zeuse! - kao odgovor na muževo oslovljavanje i spominjanje imena dviju božica - Here, vrhovne božice i Zeusove žene i Afrodite, božice ljepote i ljubavi i b) O kako smrdiš!

[33] Neki od univerzalnih motiva, što će se i pokušati dokazati, jesu: loš odnos oca i sina, groznica (bolest), seksualni odnosi između mladića i starica, ismijavanje škrtosti, nasljedstvo, mizoginija itd.

Komika karaktera u svim se vidovima javlja u različitim žanrovima. Kad Odisej u drugom pjevanju "Ilijade" kažnjava blebetavog Terzita batinama, ostali se tome slatko smiju (...a na leđma od žezla se zlatnoga njemu / Krvava masnica ispne; i on se poboji i sjedne, / Sve ga zaboli i zbunjen pogledi i utare suzu, / A drugi, sjetni doduše, nasmiju se slatko svi njemu.),[34] zasigurno i zbog ružna Terzitova izgleda koji u svojoj ružnoći postaje tragikomičan (Ružniji bio je od svih, pod Ilij koji su došli, / Bješe krivonog i hrom na jednu nogu, a plećи / Njegove grbave bjehu ka prsima pognute buduć, / Šiljasta bješe mu glava i r'jetkom posuta kosom.).[35] Da smijeh, odnosno ismijavanje, nije rezervirano samo za smrtnike, vidljivo je i iz prvog pjevanja "Ilijade", kad se bogovi smiju svom sudrugu Hefestu zbog hromosti (U smijeh udare tada beskonačan blaženi bozi / Gledajući Hefesta gdje po kući sopeći brza.).[36] Oba primjera vrlo se lako mogu uvrstiti u komiku karaktera, odnosno u ismijavanje neke tjelesne karakteristike. I kod Aristofana, u staroj atičkoj komediji, nailazi se na komiku karaktera, čak, i u vrlo drastičnom vidu, naglašenu postupkom autoironije: Aristofan se, naime, smije i svojoj vlastitoj ćelavosti.[37] Ismijavanje određenih duhovnih karakteristika također je vrlo često: mrzovoljnost, istaknuta već i naslovom Menandrove komedije *Dýskolos* (u prijevodu "Čovjekomrzac"), škrtost, koja se kao ismijavana osobina u antici, između ostalog, javlja u rimskoj komediji (Plautova *Aulularia*, u prijevodu "Ćup"*)*, a i u epigramima (kako kod Marcijala, tako i u zbirci *Anthologia Palatina*).[38] Izvjesne su profesije, također, često meta poruge: liječnici, profesori i odvjetnici najčešće su spominjane profesije. Jasno je da su te profesije (od kojih su one koje su opstale pogodne za ismijavanje i danas) odabrane za izrugivanje zbog svojeg javnog karaktera, ali i zbog toga što su one bile s jedne strane lukrativne (tj. svojim su "izvršiocima" donosile ponekad i veliku zaradu), a s druge su strane ili zauzimale nisko mjesto u hijerarhiji socijalnih vrijednosti ili su bile pogodne za različite šarlatane (a katkada i oboje). Primjeri za to nalaze se ponovno u epigramima kod Marcijala i u zbirci *Anthologia Palatina*.[39] Ismijavanje zavičajne pripadnosti zapravo podrazumijeva najčešće kolektivno ismijavanje čitava naroda ili pripadnika određene regije ili grada i neizostavno u sebi uključuje određen rasistički stav: stanovnici grada Abdere bili su poslovični u antici po gluposti, pa ih, osim viceva, spominju u negativnom kontekstu i pisci kao Ciceron, Lukijan ili Demosten. I danas se, naravno, s promijenjenim imenima gradova i stanovnika takvi vicevi često prepričavaju (kod nas su to vicevi o Bosancima Muji i Hasi).

Komika situacije provlači se u svim svojim vidovima kroz razne literarne žanrove. Jedna od čestih komičnih situacija u vicevima jest plovidba brodom, opasnosti vezane uz plovidbu i, u vezi s tim, sastavljanje oporuke prije putovanja.

Pametnjaković je, uvidjevši da će doživjeti brodolom, tražio pločice za pisanje, da napiše oporuku.[40]

---

[34] Usp. *Il.* B 268-270. Svi prijevodi preuzeti iz: HOMER, *Ilijada*, (preveo i protumačio Tomo Maretić, pregledao i priredio Stjepan Ivšić), Zagreb, 1987.

[35] Usp. *Il.* B 217-219.

[36] Usp. *Il.* A 599-600.

[37] Usp. Ar. *Pac.* 767-774; A ćelavce zovemo neka sav trud / Usmjeruju k pobjedi - to nam je cilj. / Jer svatko će reći, kad pobijedim ja, / Za večerom ili uz gozbeni stol: / "Poslužite ćelavca, ćelavcu daj / Slatkiša, i ničeg ne lišavaj već / Tog najvećeg duhom od pjesnika svih, / Tog čovjeka s najljepšim čelom.". Prijevod preuzet iz: ARISTOFAN, *Izabrane komedije*, (preveo Mladen Škiljan), Zagreb, 2000.

[38] Usp. Mart. 1.98; 4.85; 9.98. i *AP* XI. 165.

[39] Usp. Mart. 1.30; 1.47; 5.9; 6.53; 8.74; 9.96; *AP* XI. 112-126, 131, 280-1.

[40] *Facet.* 30.

Kod Juvenala pronalazi se gotovo identična situacija: stanovnici Rima ne izlaze navečer van bez sastavljene oporuke.[41] Nameće se i usporedba Horacijeve satire o dosadnom brbljavcu s vicem o dva ista takva dosadnjakovića koji prate jedan drugog cijelu noć kući.

Dva su pametnjakovića poslije gozbe, ponašajući se po svim pravilima ponašanja, pratili naizmjence jedan drugoga kući i na kraju uopće nisu spavali.[42]

Vicevi o skorojevićima i situacijama u koje oni dolaze podsjećaju na Petronijeva Trimalhiona.[43] Većina se skoptičkih epigrama također zasniva na komici situacije.[44] Vrlo su česti i komični prizori batinanja: pojavljuju se već kod Homera, u Aristofanovoj komediji neizostavni su, a javljaju se i u novoj komediji.[45]

Komika riječi, zbog svoje "teške" prevodljivosti, često ne pripada komici svakodnevice, a to se pogotovo odnosi na komiku riječi koja se pojavljuje u književnosti i za koju je potrebno poznavanje konteksta, leksika i često povijesnih ili mitoloških činjenica, i koja se oslanja na iskustvo, odnosno podrazumijevano znanje primatelja poruke.

Univerzalni motivi možda su, ako ne najbolji, onda zasigurno najtransparentniji dokaz za postojanje komike svakodnevice. Mizoginija je bila aktualna kako u antičko doba tako i danas: mržnja prema ženama česta je u antičkim vicevima, pojavljuje se u jambima (Hiponaktovim, npr.), u epigramima, a danas su vrlo popularni vicevi o plavušama, glupim, dakako.

Ženomrzac, bolestan i sav očajan, kad mu je žena rekla: "Ako ti se nešto desi, objesit ću se", pogledao ju je i rekao joj: "Učini mi to veselje, dok sam živ."[46]

Loš odnos između roditelja i djece često je na komičan način prikazivan i u komediji, kako grčkoj tako i rimskoj. Pojavljuje se već u staroj atičkoj komediji u Aristofanovim "Oblacima", a i u rimskoj komediji (npr. u Terencijevoj komediji *Heautontimorumenos*, odnosno u prijevodu "Samokažnjavatelj"). Odnosi, između ostalog i seksualni, između mladića i starica česta su tema: mladić čeka da bolesna starica umre, a njezina starost, bolest i podrazumijevano bogatstvo razlozi su zbog kojih se on vezao uz nju. Motiv preuzet iz svakodnevnog života lako je prenosiv i na današnje vrijeme: ipak, danas su uloge najčešće malo izmijenjene - mlade djevojke pridružuju se bogatim starcima. Vicevi sa seksualnom tematikom danas se ubrajaju među najrasprostranjenije viceve (zanimljivo je da su oni među antičkim vicevima, ali samo među njima vrlo rijetki), a isto je tako prevareni muž motiv koji je nezaobilazan u suvremenoj produkciji viceva.

Gospodarica je imala očevidno ludog roba. Vidjela je da ima veliki organ i poželjela ga. Stavila je na svoje lice masku da je ne bi prepoznao i počela se s njim zabavljati. A on ju je, usred igre, prepoznao. I kasnije je, smijući se po svom običaju, rekao gospodaru: "Gospodaru, gospodaru. Obljubio sam glumicu, a gospodarica je bila unutra."[47]

Nasljedstvo, oporuke i nasljednici vječna su tema suvremenih književnih djela, viceva ili scenarija za filmove.

---

[41] Usp. Juv. 3. 272-274.

[42] Usp. Hor. *S.* 1, 9.; *Facet.* 20.

[43] Riječ je o znamenitoj i najcjelovitijoj sačuvanoj epizodi iz Petronijeva satiričkog romana "Satire", poznatoj pod nazivom "Trimalhionova gozba" u kojoj je glavni lik bogati skorojević i bivši rob Trimalhion.

[44] Usp. Mart.1.19; Četiri zuba si imala, Elijo, pamtim li dobro./ Kašalj je izbio dva, drugi preostala dva./ Sada bezbrižno možeš po čitave kašljati dane:/ treći kad zakašlješ put, nikakvo ne prijeti zlo! Prijevod preuzet iz: Marko Valerije MARCIJAL, *Epigrami*, (prevela Marina Bricko), Zagreb, 1998. U prvom je distihu Marcijal opisao situaciju, ismijavajući pri tom, iako ne vidljivo (naime, da ne postoji sljedeći distih, ne bi se prvi distih smještao u kontekst izrugivanja) Elijinu starost i tjelesne mane. U drugom distihu Marcijal potvrđuje situaciju koju je već naveo, ali se sada, umjesto sažaljenja koje bi se možda očekivalo, direktno izruguje Eliji.

[45] Usp. Ar. *passim*.

[46] *Facet.* 248.

[47] *Facet.* 251. Izraz "unutra" može se shvatiti dvojako: u kući ili pod maskom.

Škrtac je oporukom sebe odredio za nasljednika.[48]

Smrt od bolesti jedan je od univerzalnih motiva i sastavni dio ljudskog života, pa nije stoga čudo da i bolest (čak i teška) postaje predmetom poruge. Kao što se vidi, motivi su vrlo različiti - djetinjstvo, brak, starost, smrt, pa i nasljedstvo koje ostaje nakon smrti, odnosno oni obuhvaćaju sva razdoblja i bitne trenutke ljudskog života.

Popis sličnosti mogao bi zasigurno biti i mnogo veći, ali i s pomoću ovih sličnosti nije teško dokazati da je vic prikladan i kao izvor za istraživanje povijesti svakodnevice, a pogotovo kao izvor za komiku svakodnevice koja, budući da se ljudi oduvijek smiju, sačinjava također dio svakodnevnog života, a time i dio povijesti svakodnevice. Osim toga, jasno je da, iako postoji određen broj viceva nerazumljiv bez posebnih komentara, ipak komika svakodnevice u vicevima slijedi od antičkog razdoblja do danas konstantu u razvoju, te se, uz manje ili veće odmake, mogu pronaći veze i sličnosti u načinima na koje se ta komika postiže. Taj je razvojni put, dakako, u velikoj mjeri vezan prostorno za ovo podneblje, a isto tako i civilizacijski za zapadnoeuropsku, a možda čak i uže mediteransku, kulturu, iako ponekad i prelazi te kulturno-povijesne i prostorno-civilizacijske okvire.

The Comicality Of The Quotidian As A Part Of The Comicality Of History - Some Constant Features Of Mediterranean Humour from Homer until Today

The phenomenon of the comical aspects of the quotidian could have been approached in two ways: on the one hand, the genres of classical literature in which the phenomenon appears had to be researched and the one that lends itself most easily to investigation selected among them; on the other, the term 'the comicality of the quotidian' itself had to be defined and the criteria devised which would enable a classification of the devices by means of which the humorous is achieved.

In an attempt to define the terms 'comical' and 'humorous' as simply as possible, one could say that "all that causes laughter and appears in actual life situations" is humorous, whereas the comical is "the humorous actualised as a dimension of the aesthetic experience." The humorous aspects of the quotidian, as a part of everyday life, would thus be a disruption of the commonly acknowledged harmony and order that is accepted by the majority in a community and repeated day in, day out. Turning 'the humour of the quotidian' into a literary form and communication act creates 'the comicality of the quotidian'.

The beginnings of the literary fashioning of the comical are found already in Homer, while comedy, lyric poetry, mime, satire, literary joke (*Witz*) and the skoptic epigram are some of the classical forms in which the elements of the comical can be identified. The development of the theory of the comical parallels the appearance of the comical in literature, and a comparison of the preserved texts of both groups reveals elements they have in common, but also points out some "illogicalities", as we shall try to show.

The Hellenistic collection of apophthegms and jokes known as the *Philogelos* has been used as a model of classification, as the jokes included in it are the sole source for exploring the aetiology and development of authentic "everyday" jokes in classical antiquity. By means of an analysis of examples, based in part on the criteria of the theoreticians Propp and Bergson and in part on the structuralist discussions of the communication act, the conclusion is reached that there exist certain constant features of the comical from Homer's time to the Hellenic era, and even to our own days (provided, of course, one stays within the Mediterranean context). The resemblance's are to be found in the model of structuring, the ways in

[48] *Facet.* 104.

which the comic effect is achieved (comedy of characters, comedy of situations, and comedy of words), and the similarity of motifs. Apart from this, there can be noted a certain similarity in the ways previous and modern times conceive of the comprehend the world, so that some of the comic situations from classical antiquity can be understood without further explications.